

Т. В. Кузнєцова

Національний університет «Одеська юридична академія»

Погляд на риторику ненависті в одеських ЗМІ: сьогоднішні реалії

Кузнєцова Т. В. Погляд на риторику ненависті в одеських ЗМІ: сьогоднішні реалії. Стаття присвячена проблемі поширення мови ворожнечі сучасними вітчизняними ЗМІ. Зокрема в роботі представлено результати проведеного моніторингу одеських мас-медіа, що демонструє основні тенденції вияву мови ворожнечі. Встановлено, що основними об'єктами ненависті в одеських мас-медіа є українсько-російські відносини, представники етнічних та національних груп, мешканці окремих регіонів та окремі соціальні групи. «Найпотужнішим» об'єктом за інтенсивністю вияву ворожнечі за аналізований період стали представники етнічних та національних груп. За нашими даними, стосовно цих груп журналісти припускаються використання некоректних характеристик, негативного контексту, необґрунтованої актуалізації приналежності людини до певної етнічної групи. Використані цитовані матеріали (без журналістського коментаря) містять не лише негативно-оцінні слова та вислови, а й відкриті погрози, заклики до знищення, що й призводить до розпалювання міжнаціональної ворожнечі та ненависті. У деяких матеріалах простежується емоційне посилення контексту шляхом використання некоректних найменувань та негативних оцінок.

Ключові слова: мова ворожнечі, мас-медіа, дискурс ненависті, дискримінація.

Кузнєцова Т. В. Взгляд на риторику ненависти в одесских СМИ: сегодняшние реалии. Статья посвящена проблеме распространения «языка вражды» современными отечественными СМИ. В частности, в работе представлены результаты проведенного мониторинга одесских СМИ, которые демонстрируют основные тенденции проявления «языка вражды». Установлено, что основными объектами ненависти в одесских СМИ являются украинско-российские отношения, представители этнических и национальных групп, жители отдельных регионов и отдельные социальные группы. Самыми активными объектами по интенсивности проявления «языка вражды» оказались представители этнических и национальных групп. По нашим данным, в отношении этих групп журналисты допускают использование некорректных характеристик, негативного контекста, необоснованной актуализации принадлежности человека к определенной этнической группе. Использованные цитируемые материалы (без журналистского комментария) содержат не только негативно-оценочные слова и выражения, но и открытые угрозы, призывы к уничтожению, что и приводит к разжиганию межнациональной розни и ненависти. В некоторых материалах прослеживается эмоциональное усиление контекста путем использования некорректных наименований и негативных оценок.

Ключевые слова: «язык вражды», масс-медиа, дискурс ненависти, дискриминация.

Kuznietsova T. A look at the rhetoric of hatred in Odessa media: today's realities. The article is devoted to the problem of hate speech spreading by modern mass media. In particular, the work presents the results of the monitoring of Odessa mass media, which will demonstrate the main trends in the hate speech. It has established that the main objects of the hatred in Odessa mass media are Ukrainian-Russian relations, representatives of ethnic and national groups, residents of separate regions and separate social groups. Representatives of ethnic and national groups became «the strongest» object in terms of intensifying hatred during the analyzed period. According to our data, regarding these groups, journalists are expected to use incorrect characteristics, negative context, and unreasonable reference of belonging to a certain ethnic group. The used cited materials (without a journalistic commentary) contain not only negative-evaluative words and expressions, but also open threats, appeals for destruction, which lead to incitement in international hostility and hatred. Some materials trace the emotional enhancement of the context by using incorrect names and negative evaluations.

Keywords: hate speech, mass media, discourse of hatred, discrimination.

У нинішній ситуації однією з активно обговорюваних і поряд з цим однозначно не вирішеною є проблема «мови ворожнечі». І справа навіть не в тому, що на сьогодні ще немає однозначно прийнятого визначення цього явища. Сьогодні активно дискутують стосовно того, чи варто себе поводити етично зі своїм ворогом, тим більше в ситуації реальної війни. Хоча, з іншого боку, виникають питання: а чи завжди ця ворожнеча справді стосується нашого ворога? А чи не породжуємо ми самі собі нових ворогів, необізнано користуючись

мовою, порушуючи норми і стандарти журналістики?

Поняття «мова ворожнечі», що є калькою з англійської *hate speech*, запозичене лінгвістами із соціології. У 1960-х рр. зарубіжні соціологи дійшли висновку, що для підтримки стабільного балансу в суспільстві потрібен постійний моніторинг мови політики і суспільно відкритих каналів комунікації з метою виявлення агресії. Цей напрямок соціального регулювання здебільшого залежав від успіхів соціопсихотерапії, що досліджувала

питання зв'язку між рівнем особистої тривоги та соціальною агресивністю, яка стала розглядатися як щось украй небезпечне та небажане. Комунікативні дослідження цього явища активно розпочалися в Європі та США з кінця 90-х рр. минулого століття, коли предметом уваги багатьох науковців була проблема дискурсу нерівності. У 1997–1998 рр. голландський учений Т. ван Дейк разом з дослідником із Віденського університету Р. Водак, працюючи над проектом «Racism at the top» («Расизм у верхах»), показали, як дискурс відтворює основні соціальні уявлення про «інших», «чужих» у суспільно-політичному контексті. У статті «Мас-медіа сьогодні: дискурси домінування або дискурси різноманітності» Т. ван Дейк акцентує увагу на ідеологічних змінах і ролі ЗМК у цьому процесі, виявляючи основні трансформації в політичних і медійних дискурсах, наголошуючи на породженні настроїв страху, тривоги, скептицизму в суспільстві [2]. У пострадянському просторі науковці зверталися передусім до лінгвістичних досліджень мовленнєвої агресії, у ході яких виявили сутнісні ознаки цього явища, з'ясували причини його появи, визначили основні різновиди (див., наприклад, праці [4; 7; 12]). Вітчизняні дослідники порівняно недавно розпочали дослідження «мови ворожнечі», звертаючи увагу передусім на специфіку її вияву в медіатекстах (див., наприклад, праці [3; 6; 8–11]).

Аналізуючи явище мови ворожнечі, науковці та медіаексперти, як правило, послуговуються визначенням, поданим у Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи № 97 (20) 59, де зазначається, що «мова ворожнечі» – це всі види висловлювань котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів. У цьому сенсі поняття «мова ворожнечі» поширюється на всі висловлювання, які спрямовані проти якоїсь однієї особи або якоїсь визначеної групи осіб [1].

Об'єктом для ненависті, агресії та ворожнечі зазвичай є соціокультурна група, яка належить до інших національностей, етнічних груп, релігій, партій, орієнтацій тощо.

Зрозуміло, сила та діапазон вияву цих одиниць можуть бути зумовлені багатьма чинниками, серед яких значну роль сьогодні відіграє соціокультурний контекст, соціокультурний простір і навіть час.

Згідно з оцінкою незалежних громадських організацій, які здійснюють моніторинг інформаційного простору, практика використання «мови ворожнечі» суб'єктами вітчизняної інформаційної сфери залишається порівняно низькою. Зокрема, за підсумками контент-аналізу, здійсненого у серпні 2015 р. експертами об'єднання «Центр контент-аналізу», встановлено, що рівень використання «мови ворожнечі» в українських ЗМІ не є високим (1,7%) від кількості повідомлень на тему Донбасу, Криму та Росії [3]. Проте, на наш погляд, дискурс ненависті варто вивчати стосовно різних соціокультурних груп, оскільки «мова ворожнечі», на жаль, не вирізняється стійким обмеженим характером вияву.

З метою визначення специфіки вияву мови ворожнечі у сучасних ЗМІ нами було проведено моніторинг матеріалів популярних онлайн-видань Одеси («Таймер», «УСИ Одеса», «Odessit», «048», «Думская») за період з 1 жовтня 2016 року до 30 червня 2017 року. У рамках цього моніторингу у фокусі нашої уваги були такі групи:

- особи за статевою ознакою;
- представники різних релігійних течій;
- мігранти / біженці;
- внутрішньо переміщені особи;
- представники різних етнічних груп;
- представники різних соціальних груп.

У ході аналізу встановлено, що сьогодні основними об'єктами ненависті в одеських мас-медіа є українсько-російські відносини, представники етнічних та національних груп, мешканці окремих регіонів та окремі соціальні групи.

«Найпотужнішим» об'єктом за інтенсивністю вияву ворожнечі за аналізований період стали представники етнічних та національних груп: саме стосовно них було зафіксовано найбільшу кількість «ворожих» мовних одиниць. Як правило, це була «м'яка» «мова ворожнечі», що виявлялася через негативно-оцінні характеристики, «ворожі» ярлики, недоцільне використання назв національної та етнічної приналежності, створення стереотипного образу національних меншин як ворога. Ця тенденція найчастіше простежується в матеріалах, у яких висвітлюються проблеми криміналу, ДТП:

журналісти часто невмотивовано зазначають національність підозрюваних у здійсненні того чи іншого злочину або учасників надзвичайної події. Порівняйте: *«Сотрудники Службы безопасности Украины сегодня, 11 апреля, задержали в Одесской области двоих участников преступной группировки, состоящей преимущественно из гагаузов»* («УСИ». – 11.04.2017), *«В Одессе патриоты задержали путинских молдован»* («048». – 20.05.2017), *«В СБУ нашли новых врагов Украины: одесских болгар, гагаузов, русинов и венгров»*, *«...в замыслах Кремля видную роль играют представители венгерской, болгарской, гагаузской и русинской диаспор»*, *«Национальные меньшинства помогают России реализовывать план по федерализации Украины, но в СБУ им этого не позволят»* («Таймер». – 17.03.2017), *«Стрельба возле одесского суда: полиция разыскивает банду грузин»* («Таймер». – 1.12.2016), *«СБУ в Одессе накрыла организованный россиянкай конвертцентр»* («Думская». – 8.11.2016), *«В одесском аэропорту задержали турка, подозреваемого в терроризме»* («УСИ». – 5.12.2016).

Як бачимо, у текстовому просторі створені журналістами образи «своїх» та «чужих» національностей і етнічних груп перебувають в опозиції. При цьому спрацьовує стереотип сприйняття «чужого» передусім як загрози для «своїх». Занурюючи назву національності чи етнічної групи в негативний контекст, журналіст тим самим створює їх негативний образ, позиціонує як джерело кримінальної загрози, а це, у свою чергу, призводить до дискредитації групи в цілому.

У ході моніторингу поряд з необґрунтованою актуалізацією приналежності людини до певної етнічної групи також зафіксовано випадки використання некоректних одиниць стосовно деяких соціальних груп. Зокрема, в окремих текстах має місце лексема «нелегали» замість більш коректного і рекомендованого міжнародними правозахисними організаціями «мігранти без документів». Порівняйте: *«В Одессе обнаружили тридцать азиатов-нелегалов»* («Таймер». – 28.03.2017), *«В Коблево задержали 12 нелегалов»* («Таймер». – 29.06.2017), *«Одесская область: на границе с Молдовой задержали нелегальных мигрантов и их проводника»* («Думская». – 1.01.2017).

У ході проведеного дослідження нами виявлено стійку тенденцію використання некоректних лексичних одиниць і стосовно

осіб, які не мають житла. Поряд з цим журналісти не лише подають некоректну назву цієї соціальної групи, а й активно занурюють її в негативний контекст, що сприяє стійкості до сформованого негативного образу та негативного стереотипу щодо цих людей. Наприклад: *«Парк Горького закроют из-за скопления бомжей, хулиганов, алкоголиков»* («УСИ Одесса». – 8.07.2017), *«В Одессе представлен проект создания мобильной службы помощи бомжам»*, *«16 июня в пресс-центре "Одессит", в рамках онлайн-платформы "Социально активный гражданин", представители приюта для бездомных и сирот "Новая жизнь" презентовали проект создания в городе мобильной службы помощи людям без определенного места жительства – бомжам»* («Одессит». – 16.06.2017), *«Николаевские кладбища облюбовали бездомные»* («Таймер». – 20.06.2017), *«На николаевских кладбищах появились поселения бомжей, которые мешают людям: зимой они живут в склепах, летом — на улицах»* (там само), *«Одесситы боятся ходить по парку Шевченко из-за бомжей»* («Таймер». – 17.06.2017), *«В парке Шевченко в 200-х метрах от здания администрации парка живут и гадят БОМЖИ»* (там само).

Некоректне ставлення подекуди трапляється й стосовно в'язнів, людей з обмеженими можливостями, про що свідчать матеріали, як-от: *«В Одесской области поймали беглого 32-летнего зэка»* («Таймер». – 10.11.2016), *«Бывший зэк промышляет шантажом»* («Таймер». – 1.11.2016), *«Владелец кафе в Лузановке перекрыл инвалидам доступ на пляж»* («Таймер». – 12.07.2017).

Щодо українсько-російських відносин як джерела мови ворожнечі, то в одеських ЗМІ цей об'єкт не вирізняється інтенсивністю вияву. У ході моніторингу було встановлено, що найактивніше дискурс ненависті стосовно стосунків України-Росії проявлявся у мас-медійних матеріалах протягом травня 2017 року, що зумовлено передусім подіями, які сталися в Одесі у травні 2015 року. Саме в цей час з'являється найбільша кількість матеріалів, у яких висвітлюються проблеми «сепаратизму», які привертають увагу читача досить агресивними заголовковими комплексами, що, у свою чергу, сприяє концентрації негативно-оцінного потенціалу всього мас-медійного матеріалу. Використання «ворожих» мовних одиниць у сильних позиціях

тексту не лише свідчить про активізацію маніпулятивних технологій (наприклад, привернення уваги читачів до матеріалу), а й залякування та нагнітання загрози, посилення образу ворога тощо. Порівняйте: «В Одессе на Куликовом поле будут вычислять сепаратистов и "ватников"» («048». – 1.05.2017), «В Одессе у коллаборационистов проводят обыски» («048». – 2.05.2017), «В Одессе на сепаратистском автомобиле задержали избитых "ватников"» («048». – 9.05.2017), «Одесский «майдановец» перепуган: в городе живут толпы "ватников", ждущих своего часа!» («Таймер». – 9.05.2017), «Под Одессой 9 мая обернулось в "ватный" шабаш» (<https://www.048.ua/news/1647550>).

Найчастіше «мова ворожнечі» стосовно українсько-російських відносин має місце у цитованих журналістами матеріалах, що вирізняються різко вираженим негативно-оцінним потенціалом. Порівняйте: «Гордиенко: проклятый Донбасс – это раковая опухоль Украины» («Таймер». – 31.01.2017), «"Майдановка" из Краматорска: если в Николаеве поднимут голову, мочите их лопатой» («Таймер». – 7.12.2016), «А что касается предателей: чтоб вы сдохли! Горите вы все в аду! Пусть к каждому из вас придёт злодей, ограбит и убьёт!» («Таймер». – 27.02.2017).

Як бачимо, цитовані матеріали містять не лише негативно-оцінні слова та вислови, а й відкриті погрози, заклики до знищення, що й призводить до розпалювання міжнаціональної ворожнечі та ненависті. У деяких матеріалах простежується емоційне посилення контексту шляхом використання негативних оцінок при характеристиці Донбасу, використання принципу переносу з часткового на загальне, внаслідок чого пересічний споживач інформації може сприйняти: «все, що має відношення до Донбасу, – це зло». Поряд із цим журналісти часто не дають жодних коментарів, які б дозволили визначити розмежування між позицією автора та героя матеріалу.

Говорячи в цілому про тенденції вияву «мови ворожнечі» в одеських мас-медіа, можна визнати, з одного боку, порівняно обмежений

діапазон вияву риторики ненависті, про що засвідчує вузький перелік її джерел (це передусім українсько-російські відносини, національні та етнічні групи, окремі соціальні групи). Поряд з цим фіксуємо активне вживання окремих негативно-оцінних одиниць, невмотивоване використання некоректних висловів стосовно тієї чи іншої групи, що й створює сприятливі умови для легітимізації «мови ворожнечі». Активне тиражування таких матеріалів може призводити до формування стійких негативних стереотипів, породження нової агресії та ненависті.

Крім того варто пам'ятати, що мова завжди діє та впливає швидше, аніж ми це помічаємо. Чим більш виразна негативно-оціночна характеристика, тим краще вона фіксується у нашій свідомості. Звичка ненавидіти існує довше, аніж толерантність чи вміння розуміти. А «мова ворожнечі» не лише породжує агресію та злість, а й може підштовхувати до відповідних агресивних дій.

Причину агресивної комунікативної поведінки найчастіше вбачають у складному житті, яке ніби змушує людей бути жорстокими, а мова як соціокультурне явище відображає всі зміни, що відбуваються в суспільстві. Мова – це «окуляри, без яких нам не розгледіти навколишній світ. Мова – слуга і пан. Мова – наш друг і ворог одночасно. Вона немовби стежить за нами й фіксує всі наші проблеми та хворі місця. Суспільство стає кримінальним, і мова слідом за ним. Суспільство зазнає чужого впливу, і мова – теж. Суспільство стає вільнішим, і мова відображає це. Більше того, змінюючись, мова починає впливати на всіх людей, що говорять нею. Це не просто вибір, як говорити, а вибір, як думати і жити» [5].

Поряд з цим варто пам'ятати, що хоча вербальна агресія в сучасному світі оцінюється суспільною свідомістю як менш небезпечна, ніж агресія фізична, однак відомо, що саме вона є першим кроком на шляху агресії фізичної. Тому сьогодні як ніколи вбачаємо необхідним кожному журналісту діяти за відомим висловом: «Преса – це всі новини світу, але не школа злослів'я» [11:20].

Література

1. Recommendation NO. R (97) 20. Of the Committee of Ministers to member states on «hate speech». — URL : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680505d5b>.
2. Van Dijk T. A. The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity? // Journal of the European Institute for Communication and Cultural. — 1995. — Vol. 2. — URL :

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13183222.1995.11008592>.

3. Дослідження «Практика використання "мови ворожнечі" (hate speech) українськими ЗМІ» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/doslidzhennya_praktika_vikoristannya_movi_vorozhnechi_hat_e_speech_ukrainskimi_zmi/.

4. Какорина Е. В. Стилистический облик оппозиционной прессы / Е. В. Какорина // Русский язык конца XX столетия (1985–1995) / В. Л. Воронцова [и др.] ; РАН, Ин-т русского языка. — М. : Языки русской культуры, 1996. — С. 409–426.

5. Кронгауз М. Язык мой — враг мой? [Электронный ресурс] / М. Кронгауз // Новый мир. — 2002. — № 10. — Режим доступа : <http://www.classes.ru/ru.philology/krongauz-02.htm>.

6. Кузнецова Т. В. «Мова ворожнечі» в друкованих ЗМІ (на матеріалі преси Сумщини) / Т. В. Кузнецова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2008. — № 3 (142). — С. 79–85.

7. Купина Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции / Н. А. Купина. — Екатеринбург ; Пермь : Изд-во Урал. ун-та, 1995. — 448 с.

8. Мова ворожнечі та ЗМІ: міжнародні стандарти та підходи: Проект «Без кордонів» ГО «Центр "Соціальна дія"». — К., 2015. — Режим доступу : http://noborders.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/guidelines_hatespeech_media.pdf.

9. Мова ворожнечі у ЗМІ: якою вона буває та до чого призводить (інфографіка) / Інститут масової інформації, 2014. — Режим доступу : <http://imi.org.ua/advice/mova-vorojnechi-u-zmi-yakoyu-vona-buvae-ta-do-chogo-prizvodit-infografika/>.

10. Мова ворожнечі: які висловлювання не можна поширювати в ЗМІ? / Центр демократії та верховенства права, 2017. — Режим доступу : <http://cedem.org.ua/consultations/mova-vorozhnechi-yaki-vyslovlyuvannya-ne-mozhna-poshyruvaty-v-zmi/>.

11. Прихода Я. Зломова у газетному тексті, або наслідки свободи називання зла / Я. Прихода, Н. Станкевич // Медіа-атака: матеріали Міжнар. конф. «Медіаосвіта як частина громадянської освіти». — Львів : Західноукр. медіа-центр «Нова журналістика», 2002. — С. 28–31.

12. Рускевич К. Риторика ненависти / К. Рускевич. — Режим доступу : <http://liva.com.ua/ritorika-nenavisti.html>.

13. Чічановський А. А. Світ інформації: особистість, суспільство, держава / А. А. Чічановський, В. І. Шкляр. — К. ; М. : Слов'янський діалог, 1995. — 52 с.